

Integrace cizinců z hlediska emického a etického¹

Zdeněk Uherek, Etnologický ústav AV ČR

Cílem tohoto příspěvku je upozornit na okolnost, že problematika integrace je vnímána zpravidla odlišně z pohledu cizince a majoritního obyvatelstva a jeho institucí. Dále bych chtěl poukázat na několik aspektů, které integraci cizinců zrychlují nebo naopak brzdí.

Od krátkodobé migraci k trvalé imigraci

Vývoj migrační situace v České republice působil zejména v 90. letech 20. století velmi dynamicky. Vzestupnou tendenci měla zejména imigrace do České republiky. Migrace osob spojená se změnou trvalého bydliště nabývala po celá devadesátá léta kladných hodnot a výraznější migrační pohyb také ve směru z České republiky jsme mohli zaznamenat jen kolem roku 1993, kdy docházelo k oboustranné výměně obyvatelstva se Slovenskem spojené se vznikem nových samostatných států. V letech 1994 až 1998 se pak z pohledu změny trvalého bydliště Česká republika v 90. letech profilovala jako imigrační země. V roce 1997, kdy přistěhovalectví kulminovalo, připadalo z hlediska změny trvalého bydliště na 12 880 přistěhovalých 805 vystěhovalých (Pavlík 2002: 65).

Tento migrační trend signalizoval, že obyvatelstvo zdrojových zemí migrace se pravděpodobně domnívá, že české prostředí je pro ně perspektivní a pobytem v České republice lze zkvalitnit svůj dosavadní život. Zároveň však i naznačoval, jak se česká ekonomika vyrovnávala se sociální transformací. Jiří Večerník a Petr Matějů o tom v roce 1998 napsali: „Protože je celkové tempo modernizací relativně pomalé, přičemž stejně pomalu roste i kvalifikační náročnost a produktivita práce, projevil se význam lidských zdrojů a jejich kvalifikační úrovně v dynamice produktivity práce a mzdových rozdílech jen zčásti. Přizpůsobení tržním změnám a reorientace na nové trhy vedly k tomu, že české podniky trpící nedostatkem finančních zdrojů na modernizaci, stavěly na komparativní výhodě levné pracovní síly. Celkový ekonomický růst byl tak založen především na intenzitě práce. Tato strategie do určité míry zakonzervovala technologické zaostávání uvedených podniků.“ (Večerník – Matějů 1998: 22).

Levná pracovní síla v tomto období hledala do České republiky, cestu zejména ze Slovenska a z území bývalého Sovětského svazu, nejvíce z Ukrajiny. Česká republika vůči Ukrajině z tohoto hlediska vystupovala obdobně jako západní státy vůči třetímu světu. Prostupnost hranice a blízkost zdrojové a cílové země však předeslaly, že relativně velká část pobytů v České republice se nerealizovala formou změny trvalého bydliště, ale vyhledáváním

¹ Z hlediska emického znamená z pohledu aktéra a z hlediska etického z pohledu pozorovatele.

krátkodobějších pracovních příležitostí s předpokladem následného návratu do zdrojové země.

Charakter imigrace do České republiky lze do určité míry demonstrovat i na základě změny poměru mezi počtem cizinců majících v České republice trvalý pobyt a cizinců pobývajících v České republice na víza nad 90 dnů s platností do jednoho roku (resp. dlouhodobý pobyt).

V roce 1989 bylo na území tehdejšího Československa 35 298 legálně pobývajících cizinců, z toho 7 899 s dlouhodobým pobytem a 27 325 s trvalým pobytem. Do roku 1993 se jejich počet více než zdvojnásobil, a to téměř výhradně díky přílivu cizinců, kteří měli dlouhodobá víza, ale nikoli trvalý pobyt. V roce 1993 zde celkem pobývalo 77 668 cizinců z nichž dlouhodobý pobyt mělo 46 070 a trvalý pobyt 31 072. V letech 1993 – 1995, kdy byl příliv cizinců největší, se počet cizinců na víza delší než 90 dní (dlouhodobý pobyt) téměř ztrojnásobil, ale počet cizinců s trvalým pobytem rostl jen zvolna. V roce 1995 pobývalo jen v České republice 159 207 cizinců, z toho 120 060 na víza nad 90 dní a 38 557 mělo trvalý pobyt. V roce 1997 to bylo již 210 311 cizinců, z nichž 153 516 mělo víza nad 90 dnů a 56 281 trvalý pobyt.

Počet cizinců na území České republiky dále rostl do roku 1999. V roce 2000 díky zavedené vízové povinnosti s celou řadou států zejména bývalého Sovětského svazu jejich počet dokonce nepatrně poklesl a v současné době nejsou každoroční nárůsty již tak výrazné. V roce 2003 na území České republiky pobývalo legálně 159 577 cizinců s dlouhodobým pobytem a 80 844 cizinců s pobytem trvalým (celkem 240 420 osob) (zdroj dat Cizinci v České republice 2004: tabulka 1.1.).

Z předložených údajů vyplývá, že počet osob s trvalým pobytem rostl v 90. letech 20. století sice mnohem pomaleji, ale stabilně a že počet cizinců s trvalým pobytem stabilně přibýval i na počátku 21. století, kdy počet cizinců s dlouhodobým pobytem krátkodobě ubýval, stagnoval nebo kolísal. V letech 2000 – 2003 se již rozdíl mezi počtem cizinců s dlouhodobým a trvalým pobytem nezvětšoval, ale naopak zmenšoval, takže cizinců s dlouhodobým pobytem bylo v České republice v roce 2003 přibližně dvakrát více než cizinců s pobytem trvalým. Znamená to, že se cizinecké komunity v České republice poněkud stabilizují, že přibývá imigrantů, kteří zde mají zájem trvale žít a splňují k tomu zákonné podmínky.

Prudký nárůst počtu cizinců s vízy nad 90 dní oproti počtu cizinců s trvalým pobytem je způsoben také pravidly pro udělování trvalého pobytu. Trvalý pobyt může být sice za určitých zákonem stanovených okolností udělen bez podmínky předchozího pobytu v České republice, zpravidla se však předchozí pobyt v České republice vyžaduje (po 10 letech nepřetržitého pobytu v České republice na dlouhodobé vízum může podat žádost o trvalý pobyt každý cizinec).

Imigrační vlna 90. let však nebyla charakteristická pouze pro Českou republiku. Podobně John Salt konstatuje, že pro západní Evropu jsou 90. léta z migračního hlediska nestandardní a že jsou zde zaznamenány největší migrační aktivity od druhé světové války (Salt 2001: 1).

Různé úhly pohledu na integraci

Na změny migrační situace v České republice v 90. let 20. století reagovala česká společnost několikerým způsobem. Na jedné straně bylo možné zaznamenat strach a xenofobní reakce, na druhé straně snaha se s imigračními vlnami nějak vyrovnat a ze zvýšeného zájmu o Českou republiku také profitovat. Zejména na konci 90. let 20. století zaznamenáváme snahu o zavádění koncepčních, systémových přístupů k problematice migrace a pokusy o vytváření cest, které by umožnily migrantům se společností v České republice komunikovat a začleňovat se do ní. V této souvislosti se začíná hovořit o koncepci integrace cizinců, která se stala od počátku 21. století i předmětem zájmu vlády České republiky.

Souslovím integrace cizinců rozumíme jejich včleňování do existujícího společenského celku, který má již vytvořenou určitou strukturu, hodnoty a normy. Pojmem integrace není jednoznačně určeno, jak toto včlenění bude vypadat, jak bude závazné a co by pro tuto integraci měl udělat integrovaný subjekt a co naopak společnost, která ho integruje. Na rozdíl od pojmů asimilace nebo akulturace, které deklarují kulturní přizpůsobení nebo kulturní splynutí, pojem integrace přizpůsobení chování a zvyků společnosti jendoznačně neimplikuje. Spíše je kladen důraz na to, aby cizinec byl schopen s danou společností nějakým způsobem koexistovat. Nejednoznačnost pojmu integrace ovšem umožňuje různé výklady a očekávání – konformismus, spolupráci, lepší možnost kontroly ze strany formálních i neformálních společenských institucí apod.

Integraci cizinců můžeme vnímat ze dvou úhlů pohledu. Jedním zorným úhlem je pohled z odstupů, společenské distance. Říkáme mu etický přístup. Tento přístup může pomoci pochopit chování vůči určité kategorii cizinců ze strany hostitelské společnosti, umožňuje pracovat z dichotomií my a oni, kterou obyvatelé autochtonního obyvatelstva v cílových zemích běžně používají. Zájmy autochtonního obyvatelstva pak zastupují instituce, které vůči cizincům zaujímají určité postoje a strategie, jež je třeba pro hlubší porozumění též pochopit.

Druhou možností je pokusit se vnímat situaci z pohledu samotného cizince. Tento pohled nazýváme přístupem emickým. Využitím této druhé možnosti lze zpravidla lépe pochopit motivaci cizince, lze lépe předvídat jeho jednání.

Nelze říci, že jeden z úhlů pohledu je lepší nebo horší. Oba ukazují situaci z jiné perspektivy a zpravidla se odlišují.

Z institucionálního, distančního pohledu se uvažuje, koho integrovat. Integrační úsilí státu se zaměřuje na legálně usazené cizince s dlouhodobým, resp. trvalým pobytem. Pokud vezmeme v potaz koncepcie integrace cizinců na úrovni vlády ČR a ministerstev, tak tyto instituce usilují především o integraci legálně dlouhodobě usazených cizinců do právního systému státu, zdravotního a sociálního systému dané země (včetně zabezpečení bydlení), o integraci na trh práce a do vzdělávacího a kulturního systému, a dále do lokálních struktur (z nedávných dokumentů zmiňujeme například Plán integrační politiky Ministerstva práce a sociálních věcí ČR v letech 2004-2006). Jednotlivé oblasti integrace v tomto pojetí jsou současně oblastmi působnosti jednotlivých resortů spravovaných ministerstvy. Z resortního úhlu pohledu pak můžeme uvažovat, kde se integrace uskutečňuje a kde nikoli. V podmínkách České republiky tento úhel pohledu reprezentují specializované komise složené ze zástupců jednotlivých resortů. V současné době činnost takové komise na meziresortní úrovni koordinuje Ministerstvo práce a sociálních věcí.

Daný úhel pohledu má tu přednost, že umožňuje resortní spolupráci, stanovení odpovědnosti za jednotlivé oblasti integrace, umožňuje možnosti řešení problémových oblastí systémovými opatřeními ze strany státu a dalších zainteresovaných institucí.

Z pohledu cizince je třeba zdůraznit některé další aspekty, které se objevují v řadě našich šetření,² ale často je jen s problémy prokazatelně formulujeme.

Většina cizinců nepřichází na území České republiky s otázkou, jak bude probíhat jejich integrace a ani později primárním účelem pobytu není integrace do majoritní společnosti. Slovo integrace také zpravidla nepoužívají a pokud se při dialogu s nimi používá, jen stěží si dovedou představit, co se pod ním skrývá. Chce jim někdo ulehčit jejich situaci v České republice, nebo se jedná o nějaké kontrolní opatření, na jehož základě budou muset opět čekat dlouhé hodiny na nějakém úřadě?

Podle toho, co cizinci odpovídají, zpravidla přichází proto, že je k tomu vedou problémy ve zdrojové zemi, že hledají zaměstnání, chtějí podnikat, chtějí zabezpečit rodinu a děti, chtějí prožít spokojený život, chtějí si vydělat nějaké peníze a odjet, chtějí pokračovat v cestě do nějakého dalšího státu, následovat rodiče, děti, partnera, chtějí získat odpovídající vzdělání, ještě nejsou rozhodnutí. Je třeba zdůraznit, že jejich motivace k setrvání na území České republiky se v čase mění. Zpočátku cizinci velmi často přicházejí s představou časově limitovaného pobytu, jejich setrvávání se však postupně prodlužuje. Někdy setrvávají ve stavu, slovy Stanislava Broučka, permanentního provizoria, kdy neustále uvažují o odchodu z České republiky, ale zásadní kroky k realizaci tohoto rozhodnutí odkládají. Zároveň se ovšem nezabydlují na stálo. V této situaci mohou setrvávat třeba i desítky let. Stanislav Brouček tento stav popsal u některých příslušníků vietnamského etnika, můžeme ho pozorovat i u dalších skupin (Brouček 2003). Za právě popsanych podmínek motivace

² Zdůraznil bych zejména výzkumy soustředěné v těchto roduhlejších pracích: Uherek Z. (sestavil) 2003; Uherek-Weinerová-Plochová-Valášková-Černík-Červinka-Mušinka 2004.

k integraci klesá a klesá i motivace vytvářet si nástroje k úspěšné integraci, jako naučit se jazyk většinového obyvatelstva.

V případě ekonomické migrace by motivaci k integraci měla zesilovat skutečnost, že si imigrant danou zemi vybral jako místo k pobytu, místo, kde chce pracovat, případně i žít. Pokud se však jedná o azylanty, je situace mnohdy složitější. Často se stává, že si cílovou zemi ani nevybírají, dostávají se do ní, protože byly průchodné hranice, náhodou v cílové zemi měli známého či známé, doslechli se, že by zde mohli žádost o udělení azylu vyřídit atd. O tom, jak jsou kde začlenění uvažují ve chvíli, kdy jejich vlastní aspirace selhávají, nebo když zde žijí již delší dobu a mají v úmyslu se zde trvale usadit. Jejich cíle jsou směřovány především k jejich vlastnímu životu a nejbližšímu okolí a dezintegraci pocítují, když nemohou realizovat svoje potřeby právě zde: nemohou si například splnit přání mít vlastní byt, být nezávislý, mít vyřízený důchod, nebýt závislý na sociální dávce, zabezpečit, aby přijela rodina atd.

S úvahami o integraci před migrací do Čech nebo těsně po ní jsem se setkal zejména u krajanů, kteří migrovali do země předků. Paradoxně se právě tady dalo předpokládat, že budou mít s integrací problémy nejmenší (viz např. Valášková – Uherek – Brouček 1997; Uherek – Valášková – Kužel – Dymeš 2003).

Závěry

Pokud vyhodnocujeme integraci cizinců, většinou vycházejí takovéto výsledky:

Integraci cizinců do společnosti nejlépe napomáhají instituce, které jsou specializované i na integrování majoritního obyvatelstva a jsou cizincům otevřeny. Vynikající úlohu hraje škola, zejména základní. Několik již uskutečněných sond do žákovského prostředí ukazuje, že dětské kolektivy zpravidla vůči dětem – cizincům nejsou xenofobní, děti zde mezi spolužáky získávají známé, procesy akulturace splývají s enkulturací. Dítě si rychle osvojuje mluvenou i psanou podobu jazyka majoritní společnosti a často se tím stává cenným členem své rodiny jako překladatel a tlumočnick.³ Rodiče často vstupují do povědomí lokální společnosti právě v roli rodičů a pokud rodičovskou roli dobře plní, mohou získat v lokální společnosti relativně brzy dobrou pověst.

Zatímco vzdělávací instituce pro děti plní integrační funkce kvalitně, pro dospělé nejsou vzdělávací instituce na dostatečné úrovni. Situace je poněkud lepší v případě azylantů, kdy zákon stanovuje jazykovou výuku jako součást Státního integračního programu pro azylanty. Ani vzdělávání azylantů, které je dané zákonem, však nenahradí školní přípravu.

³ Na základě empirického výzkumu vznikly k tomuto tématu například diplomové práce: Rýparová 2004, Kahlerová 2002.

Nedostatečné možnosti pro vzdělávání dospělých, často i jejich malá motivace a malá schopnost samovýuky má bohužel následky. Imigranti zejména z prostoru bývalého Sovětského svazu, kde se ve většině zemí nepoužívá latinka, se stávají v českém prostředí takřka negramotnými a tento stav přetrvává řadu let. Tato situace imigranty limituje v profesní kariéře, působí problémy při styku s institucemi, uzavírá celé skupiny do sebe. Jedná se o alarmující jev, který by bylo třeba urychleně řešit už i proto, že postihuje i mladé imigranty a někteří díky této situaci zůstanou po celý život osobami druhého řádu, přestože mají v zemi původu zpravidla absolvované středoškolské vzdělání.

Další vynikající integrační stimul je zájmová činnost a zejména sport: Velice pomáhá multikulturní a multietnický vzorec vrcholových sportovních týmů: každý má rád ve svém sportovním týmu cizince.

Pozitivním integračním činitelem jsou jistě také peníze, znalost jazyka nebo nějaká specializovaná schopnost, například učit cizí jazyk.

Důležitým činitelem je též integrace prostřednictvím zaměstnání a pracovního kolektivu. Tento integrační činitel ovšem působí jen v případě smíšených pracovních kolektivů. Pokud jsou pracovní týmy sestaveny pouze ze zahraničních dělníků, což se stává u špatně placené nekvalifikované práce, nebo pokud se jedná o zaměstnávání bez řádně uzavřené pracovní smlouvy, pak může takový typ zaměstnávání působit spíše dezintegračně. Zkušenosti z působením v obdobných pracovních kolektivech nejsou jen v České republice, ale prakticky ve všech průmyslových zemích.⁴

Pokud mají instituce zájem účinně integrovat cizince, měly by si uvědomit některá obecně platná pravidla:

Čím větší se kladou překážky migraci a čím více se administrativně komplikuje získání pobytového statusu, tím více bohatnou organizace, které tyto překážky umí překonávat a migraci usnadnit – neorganizovaná migrace se mění v organizovanou. Instituce organizující migraci jsou často organizace na pokraji zákona a ty se mohou stát mocnými protivníky státu.

Tvorbu cizineckých enkláv nejvíce podporuje prostředí, ve kterém si cizinec nemůže pomoci sám jako jednotlivec, ale potřebuje pomoc a podporu dalších lidí. V tom případě se obrací především na krajany a zůstává v jejich blízkosti, přestože za jiných podmínek by raději žil mezi majoritním obyvatelstvem. Tvorbě enkláv tedy napomáhá i zbytečná komplikovanost při získávání pobytového statusu apod.

Na cizince se z hlediska integrovanosti kladou nestejně nároky. Západní migrace je považována za integrovanou, přestože neumí místní jazyk a s autochony se nestýká, u migrace

⁴ Zajímavými příspěvky k tomuto tématu jsou diplomové práce Ondřeje Červinky a Radka Horňáka obhájené na Univerzitě Karlově a Západočeské univerzitě (Červinka 2004; Horňák 2003).

z východu je zvládnutí jazyka a některých kulturních zvyklostí podmínkou. Integrace je pro ně tudíž náročnější.

Nejen úřady, ale i cizinci mají různé integrační strategie – ne všichni chtějí zůstat identifikovatelní jako cizinci – mnozí migrovali právě proto, aby se stali někým jiným, a naopak, ne všichni chtějí být po všech stránkách integrováni. Integrační strategie cizinců jsou sice individuální, ale existují zde i určité pravidelnosti, které se mění se státem, odkud cizinec pochází.

Literatura

Brouček S. 2003: Aktuální problémy vietnamského etnika v ČR. In: Uherek Z. (sestavil) 2003: *Integrace cizinců na území České republiky. Výzkumné zprávy a studie vytvořené na pracovištích Akademie věd České republiky na základě usnesení vlády České republiky č. 1266/2000 a 1360/2001*. Praha, Akademie věd České republiky: 7-183.

Cizinci v České republice 2004: Praha, Český statistický úřad.

Červinka O. 2004: *Ukrajinská migrace a migranti v České republice*. Diplomová práce. Praha, FF UK, katedra kulturologie.

Hornák R. 2003: *Význam etnické skupiny v kontextu pracovní migrace*. Diplomová práce. Plzeň, FHS, ZČU, katedra sociální a kulturní antropologie.

Kahlerová V. 2002: *Vietnamská menšina v Plzni*. Diplomová práce. Plzeň, FHS ZČU, katedra sociální a kulturní antropologie.

Pavlík Z. a kol. 2002: *Populační vývoj České republiky 2001*. Praha, Přírodovědecká fakulta UK.

Plán integrační politiky Ministerstva práce a sociálních věcí ČR v letech 2004-2006. In: <http://cizinci.ecn.cz/mpsv-a-integrace.shtml?x=347>. Navštíveno 21. 3. 2005

Rýparová E. 2004: *Dítě v multikulturním prostředí základní školy*. Diplomová práce. Praha, FF UK, katedra kulturologie.

Salt J. 2001: *Current Trends in International Migration in Europe*. CDMG 33. Strasbourg, Council of Europe.

Uherek Z. (sestavil) 2003: *Integrace cizinců na území České republiky. Výzkumné zprávy a studie vytvořené na pracovištích Akademie věd České republiky na základě usnesení vlády České republiky č. 1266/2000 a 1360/2001*. Praha, Akademie věd České republiky.

Uherek Z. – Valášková N. – Kužel S. – Dymeš P. 2003: *Češi z Kazachstánu a jejich přesídlení do České republiky*. Praha, Etnologický ústav AV ČR.

Uherek Z. – Weinerová R. – Plochová K. – Valášková N. – Černík J. – Červinka J. – Mušinka M. 2004: *Migrace do České republiky, sociální integrace a lokální společnosti v zemích původu (prostor bývalého SSSR a slovenští Romové)*. Praha, Etnologický ústav AV ČR.

Valášková N. – Uherek Z. – Brouček S. 1997: *Aliens or One's Own People. Czech Immigrants from the Ukraine in the Czech Republic*. Praha, Institute of Ethnology.

Večerník J. – Matějů P. 1998: *Zpráva o vývoji české společnosti 1989 – 1998*. Praha, Academia.